

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΥΡΑΣ

—Μια αμυντική μηχανή επτά αιώνων

01
Η νοτιοδυτική όψη
του φρουρίου σε σχέδιο
με μολύβι του 1604.
Κρατικό Αρχείο Τορίνου.

02
Το ανατολικό τείχος
και η τάφος. Φωτ.:
Πέτρος Μαλλιωτάκης.

Το οχυρό ιδρύθηκε το 1300 στο στρατηγικό σημείο συνάντησης χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων. Σε οργανική σχέση με το χαμηλό ελώδες τοπίο που το περιβάλλει, το ασύμμετρο οχύρωμα με τον μικτό αμυντικό σχεδιασμό υπήρξε ταυτόχρονα φραγμός σε προελάσεις επιδρομέων και δίοδος επικοινωνίας. Στους έξι αιώνες ζωής, δεν έπαψε να προσαρμόζει τα αμυντικά του συστήματα στα νέα πρότυπα, αποκτώντας τον στιβαρό φρουριακό χαρακτήρα μιας αμυντικής μηχανής ικανής να αντεπεξέλθει σε επίμονες πολιορκίες.

ΜΑΡΙΑ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ

Δρ Αρχιτέκτων-Αναστηλώτρια, ICCROM

03

Εσωτερική όψη
της δυτικής πύλης.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

04

Χάρτης της περιοχής,
όπου σημειώνεται η θέση
του φρουρίου.

05

Η περιοχή του φρουρίου
από δυτικά, με θέα
στην Ακαρνανία.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ ΚΑΤΕΧΕΙ ΚΟΜΒΙΚΗ ΘΕΣΗ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΟΝΙΟ πέλαγος και βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Μεταξύ της βόρειας Λευκάδας και της ακαρνανικής ακτής σχηματίζεται ένας ευρύχωρος αβαθής πορθμός. Σύμφωνα με γεωλογικές μελέτες των αρχών του 19ου αιώνα, ο σχηματισμός του προκλήθηκε από τεκτονικές διαταράξεις και καταβύθιση πεδινού τμήματος. Σε μεταγενέστερη περίοδο σημειώθηκαν εναποθέσεις ιλύος στον πυθμένα του πορθμού και συγκέντρωση άμμου από τις δυτικές ακτές του νησιού, με αποτέλεσμα το σχηματισμό χερσαίου βραχίονα (ισθμού) ο οποίος ενώνει οδικά τη Λευκάδα με την Ακαρνανία και οριοθετεί στα βόρεια τη λιμνοθάλασσα της Λευκάδας.

Η γεωγραφική θέση, η μορφολογική συγκρότηση, το ήπιο κλίμα και το εύφορο έδαφος του νησιού ευνόησαν την ίδρυση εύρωστων οικισμών και παραγωγικών εγκαταστάσεων, ιδίως κατά μήκος των ακτών του πορθμού. Η συνεχής χρήση του χώρου, από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα, επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη ανθρωπινων κατασκευών όλων των ιστορικών περιόδων. Οι αρχαίες πόλεις της Λευκάδας και της Νηρίκου, που βρίσκονταν κτισμένες αντικριστά σε υψώματα της Λευκάδας και της Ακαρνανίας, εντοπίστηκαν και χαρτογραφήθηκαν κατά την αρχαιολογική έρευνα του Γερμανού αρχαιολόγου W. Dörpfeld (1900–1912). Η αρχαία Λευκάδα αποτέλεσε την πρωτεύουσα του νησιού από τον 7ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 12ο αιώνα μ.Χ. Το λιμάνι της βρισκόταν μεταξύ των δύο αρχαίων πόλεων, στη νότια είσοδο του πορθμού, όπου σήμερα υπάρχει βυθισμένη η προκυμαία του. Η μικρή απόσταση των απέναντι ακτών σχεδόν επέβαλε τη ζεύξη, που μαρτυρείται από τα κατάλοιπα ρωμαϊκής γέφυρας στη θέση όπου σήμερα διακρίνονται ερείπια μεταγενέστερου πύργου. Λόγω της περίοπτης θέσης του ο πύργος είχε συνεχή χρήση από τον 14ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Επίσης, είναι γνωστή η διάνοιξη διορύκτου στα κλασικά χρόνια για τη διευκόλυνση του διάπλου του αμμώδους στενού που κλείνει από βορειοανατολικά τον πορθμό, στην περιοχή όπου οι Ενετοί χαρτογράφοι σημειώνουν τα «canali stretti» (στενές δίοδοι).

Στο στρατηγικό σημείο της βόρειας εισόδου του πορθμού, κοντά στη στενή θαλάσσια δίοδο, κατασκευάστηκε στις αρχές του 14ου αιώνα ο πυρήνας του φρουρίου Αγίας Μαύρας. Ο λόγος της ίδρυσής του εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί στην προσπάθεια των Λατίνων ηγεμόνων να κυριαρχήσουν στην Ανατολική Μεσόγειο: κατέχοντας το βόρειο άκρο της Λευκάδας θα μπορούσαν να εποπτεύουν την είσοδο του Αμβρακικού και του Πατραϊκού κόλπου και τους σημαντικότερους θαλάσσιους δρόμους στο κεντρικό Ιόνιο. Από τη θέση αυτή άλλωστε ήταν δυνατός και ο έλεγχος τόσο της χερσαίας επικοινωνίας από την κυρίως Ελλάδα προς το νησί,

όσο και του θαλάσσιου δρόμου από τον Πατραϊκό κόλπο προς το Ιόνιο μέσω του πορθμού και της στενής θαλάσσιας διόδου.

Ερωτήματα εγείρει η επιλογή του θηλυκού γένους ονόματος, της Αγίας Μαύρας, μάρτυρα της χριστιανικής εκκλησίας από τη Θηβαΐδα της Αιγύπτου, όπου έζησε και θανατώθηκε τον 3ο αιώνα μ.Χ. Τα τελευταία χρόνια η ονομασία του φρουρίου έχει συσχετιστεί με το όνομα της Saint Maure, γενέθλιας πόλης των Γάλλων ηγεμόνων του νησιού. Ωστόσο, η μία και μοναδική γραπτή αναφορά που σχετίζει την ονομασία του φρουρίου με την Αγία Μαύρα προέρχεται από το πρώτο σχόλιο του υπομνήματος σχεδίου του 1757 από τον Girolamo Delanges. Σύμφωνα με αυτό, το φρούριο κατασκευάστηκε στη θέση μικρού, οχυρωμένου μοναστηριού, όπου φυλασσόταν το σκίνωμα της Αγίας Μαύρας. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό αυτή να είναι η προέλευση της ονομασίας.

Ο πυρήνας του φρουρίου Αγίας Μαύρας θεωρείται ότι ιδρύθηκε το 1300 μ.Χ. ως επιθαλάσσιο οχυρό από τους παλατινούς κόμπτες Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, Orsini, που ήταν υποτελείς του βασιλικού οίκου της Νεαπόλεως. Το οχύρωμα αποτέλεσε στα μέσα του 14ου αιώνα κτίση του κόμνη Walter II της Βρυέννης, κληρονόμου του Δουκάτου της Αθήνας. Το 1364 η Λευκάδα παραχωρήθηκε με δικό του διάταγμα ως φέουδο στον Ενετό Graziano Zorzi. Μετά το θάνατό του το νησί αποτέλεσε και πάλι τμήμα της κομνητείας Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, που ανήκε ήδη στο διοικητή της Κέρκυρας, παλατινό κόμνη Leonardo I Tocco (Τόκκος).

Στο *Χρονικό των Τόκκων* εκθειάζονται το ζωνρό επιχειρηματικό ενδιαφέρον που επέδειξαν οι ηγεμόνες Carlo I Tocco (Κάρολος Α', 1374–1429) και η σύζυγός του Francesca Acciajuoli, η έντονη κοινωνικότητα που ανέπτυξε η αυλή της «βασιλίσσας» Φραγκίσκας, καθώς και οι νίκες του ηγεμόνα κατά των αλβανικών φύλων. Για την προστασία των κατοίκων του οικισμού ο Κάρολος κατασκεύασε οχύρωση, που απεικονίζεται στο Νησολόγιο (Isolario) του περιηγητή Cristoforo Buondelmonti το 1420. Στο σχέδιο αυτό, το κάστρο χαρακτηρίζεται «*oppidum Sancta Maura*» και αποτελείται από την ακρόπολη και τον οχυρωμένο οικισμό που την περιβάλλει. Στο σχέδιο διακρίνεται ακόμα ο σημαντικός για τη ναυσιπλοΐα πύργος στο ακρωτήριο Λευκάτας και ναός της Παναγίας, πιθανόν της Οδηγήτριας.

Ο Carlo είχε προσθέσει στην κομνητεία Κεφαλονιάς, Ζακύνθου, Ιθάκης και Λευκάδας την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, από τα Ιωάννινα μέχρι το Αγγελόκαστρο και την Κατοχή. Το μεγάλο κράτος που δημιούργησε μοιράστηκε αργότερα στους κληρονόμους του και κατακτήθηκε σταδιακά, από το 1429 μέχρι το 1479, από τα οθωμανικά στρατεύματα που, από τα μέσα του 15ου αιώνα, επεκτείνουν τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βαλκανική χερσόνησο. Η Λευκάδα αποτέλεσε ένα από τα τελευταία ερείσματα της δυναστείας των Τόκκων στην Ελλάδα. Η παράδοση του νησιού στους Οθωμανούς έγινε αμαχητί μετά την αποχώρηση του Leonardo III και της αυλής του από το κάστρο της Αγίας Μαύρας.

Η προωθημένη θέση της Λευκάδας στα παράλια του Ιονίου απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στο σχεδιασμό της κατάκτησης της Ιταλίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιβεβαίωση αυτής της στρατηγικής αποτελεί η κατάκτηση του Οτράντο τον επόμενο χρόνο (1480), αλλά και η ανηλεής δράση του οθωμανικού πειρατικού στόλου κατά των ευρωπαϊκών εμπορικών νηοπομπών στο Ιόνιο, με ορμητήρια στη Λευκάδα, στη Μεθώνη και στον Αυλώνα (Valona), τον 16ο και τον 17ο αιώνα.

Το κάστρο κατακτήθηκε από τους Ενετούς από το 1502 έως το 1503. Στο σύντομο αυτό διάστημα πραγματοποιήθηκαν αρκετές εργασίες εκσυγχρονισμού των τειχών. Η νέα μορφή του φρουρίου απεικονίζεται στην ανάγλυφη προμετωπίδα που κοσμεί τον τάφο του ναύαρχου Benedetto Pesaro, κύριου πρωταγωνιστή της νίκης, στο καθολικό του μοναστηριού των Frari στη Βενετία. Επίσης, ο Βενετός στρατηγός Hironimo Lion, συμπολεμιστής του Pesaro, επιστρέφοντας στη Βενετία μετά τη διά συνθήκης παράδοση της Λευκάδας, αναφέρει στη Σύγκλητο ότι παρέλαβε μεσαιωνικό κάστρο και, με τις εργασίες που έγιναν, το «castello» μετατράπηκε σε «fortezza», έτοιμο να αντεπεξέλθει σε πόλεμο με κανόνια.

06
Cristoforo Buondelmonti,
Liber Insularum Archipelagi,
1420. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

07
Γέφυρα πάνω από τη δυτική τάφρο
που οδηγούσε από τη Λευκάδα
στη δυτική πύλη του φρουρίου.
William Haygarth, *Collection
of 120 original sketches of Greek
landscapes made in 1810–1811*.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

08
Γενική άποψη του φρουρίου
από ανατολικά, προς τη Λευκάδα.
Καρτ ποστάλ της δεκαετίας του '80.

Στο διάστημα των 200 χρόνων οθωμανικής κατοχής στη Λευκάδα, πραγματοποιήθηκαν αρκετές αποτυχημένες προσπάθειες των ενετικών και των συμμαχικών δυνάμεων για την ανάκτηση του νησιού, με σημαντικότερες εκείνες των χρόνων 1572, 1604, 1667 και 1684. Όπως είναι αναμενόμενο, στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους πραγματοποιήθηκαν σοβαρές επεμβάσεις από τους Οθωμανούς για τη βελτίωση της άμυνας, με την επισκευή και την προσαρμογή της οχύρωσης στα νέα δεδομένα πολέμου. Οι σημαντικότερες σε έκταση και ποιότητα εργασίες αναμόρφωσης και εκσυγχρονισμού της οχύρωσης έγιναν με εντολή του Σουλτάνου Σελίμ Β΄ το 1572–74 και αφορούσαν στην κατασκευή νέου εξωτερικού τείχους γύρω από το υπάρχον, με χαρακτηριστικούς κυλινδρικούς προμαχώνες, εφοδιασμένους με ισόγεια κλειστά πυροβολεία στεγασμένα με ημισφαιρικούς θόλους. Τις εργασίες επέβλεπε ο ελληνικής καταγωγής μηχανικός του τουρκικού στρατού Kosta.

Στα χρόνια της οθωμανικής κατοχής ο πληθυσμός της οχυρωμένης πόλης πολλαπλασιάστηκε και πολλοί κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στα δύο προάστια έξω από τα τείχη, ανατολικά (Άλλη Μεριά) και δυτικά (Χώρα), καθώς και στην Αμαξική, προάστιο στη θέση της σημερινής πρωτεύουσας. Η ανάγκη για πόσιμο νερό στο φρούριο αντιμετωπίστηκε αρχικά με την αποθήκευση βρόχινου σε δεξαμενές ή με την άντληση γλυφού νερού από πηγάδια. Μεγάλης σπουδαιότητας για την υγεία των κατοίκων ήταν η κατασκευή υδραγωγείου (1564) που έφερνε καλής ποιότητας πόσιμο νερό από πηγή, τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του φρουρίου. Το υδραγωγείο είχε πύλινους σωλήνες και κατά διαστήματα εξαεριστήρες. Στο τελευταίο χιλιόμετρο πριν από το φρούριο, διέσχιζε τη λιμνοθάλασσα πάνω σε 360 λίθινα τόξα και κατέληγε στο φρούριο σε βρύση με επτά στόμια, σε κεντρικό σημείο του οικισμού κοντά στο αυτοκρατορικό τζαμί και στα δημόσια λουτρά, όπως συμβαίνει συνήθως σε μια οργανωμένη μουσουλμανική πόλη.

Το 1684 το φρούριο της Αγίας Μαύρας πολιορκήθηκε με επιτυχία. Η κατάκτηση της Λευκάδας ήταν η πρώτη νίκη του συμμαχικού στόλου στην εκστρατεία

10

11

09

Οι τρεις εισοδοι στοών που βρίσκονται εγκάρσια στο ανατολικό τείχος.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

10

Ο προμαχώνας του Αγίου Φραγκίσκου ή η Ημισέληνος στη βορειοανατολική πλευρά του φρουρίου.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

11

Οι δρόμοι που εξασφάλιζαν τη χερσαία σύνδεση του φρουρίου με το νησί και τη Στερεά Ελλάδα, όπως σημειώνονται σε σχέδιο του 1722. Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας.

του Μοριά, με αρχηγό τον Φραντσέσκο Μοροζίνι. Στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1684–1797), οι κατοικίες εντός και περίξ του φρουρίου κατεδαφίστηκαν και όλοι οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στο προάστιο της Αμαξικής. Εντός των τειχών παρέμειναν μόνο τα κτίρια στα οποία στεγάστηκαν αμέσως η θρησκευτική και διοικητική εξουσία του νησιού και ο στρατός. Τα σχέδια των ενετικών αρχείων της περιόδου 1684–1704 απεικονίζουν τη δομή του φρουρίου κατά την ύστερη Τουρκοκρατία. Τότε το φρούριο αποτελείτο από την ακρόπολη, που περιέβαλλαν διπλά τείχη και ξηρή τάφρος, και την πυκνοκατοικημένη οχυρωμένη πόλη, οργανωμένη σε τρεις ενότητες γύρω από τα τρία τζαμιά: το αυτοκρατορικό, του Μωάμεθ και της ακρόπολης. Τα δύο πρώτα μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς, του Παντοκράτορα και της Αγίας Μαύρας, καθολικού και ορθόδοξου δόγματος αντίστοιχα, ενώ το τζαμί της ακρόπολης δεν αναφέρεται ξανά. Η ακρόπολη σήμερα δεν είναι ορατή αλλά οριοθετείται, ως υπερυψωμένο τμήμα, στο βορειοανατολικό τμήμα του φρουρίου. Όλα τα κτίσματά της ισοπεδώθηκαν μεταξύ 1717–1719, όπως διαπιστώνουμε από σχέδιο του Ενετού μηχανικού Santo Semitecolo. Αυτή την εποχή πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες τροποποιήσεις που περιλάμβαναν την ενσωμάτωση των αρχικών φάσεων του φρουρίου σε αναδιοργανωμένα, ενισχυμένους πλάτους, αμυντικά μέτωπα. Οι αρχικές κατασκευαστικές φάσεις του αναγνωρίζονται σήμερα με δυσκολία και με τη βοήθεια ανασκαφικής ή εξειδικευμένης γεωφυσικής έρευνας.

Όσες εργασίες οχύρωσης έγιναν αργότερα από τους Άγγλους (1810–1864) επηρέασαν ελάχιστα το περίγραμμα των τειχών, καθώς αφορούσαν κυρίως στην αύξηση του ύψους και του πλάτους του νοτιοδυτικού και βόρειου τείχους, την ενοποίηση του χώρου του νότιου προτειχίσματος με την κύρια οχύρωση και την επισκευή και διαμόρφωση των κανονιοθυρίδων με πλινθοδομή. Οι Άγγλοι όμως εφάρμοσαν κανόνες αντισεισμικού σχεδιασμού, σωστού προσανατολισμού και αερισμού των δημόσιων κτιρίων και ασχολήθηκαν με την εξυγίανση του αποχετευτικού και υδροδοτικού δικτύου του φρουρίου και της Αμαξικής, τη διάσθρωση με πλάκες, βοτσαλωτό και κουρασάνι των διαδρομών εντός του φρουρίου, τη διάνοιξη καναλιού για διευκόλυνση της διέλευσης πλοίων από τον πορθμό, την κατασκευή λιμένος και προκουμαίας, την οργάνωση της αγοράς και της παραλίας της Αμαξικής κ.ά.

Λίγα χρόνια μετά την ένταξη των Επτανήσων στο Ελεύθερο Ελληνικό Κράτος (1864), καταστράφηκαν τα δυτικά προτειχίσματα και η αντίστοιχη τάφρος, προκειμένου να διανοιχθεί εκ νέου η διώρυγα Λευκάδος (1900). Σταδιακά, η στρατιωτική χρήση του φρουρίου περιορίστηκε στη φιλοξενία άλλοτε στρατιωτικών ταγμάτων και άλλοτε οικογενειών προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το 1932 χαρακτηρίστηκε διατηρητέο ιστορικό μνημείο. Στα νεότερα χρόνια στο χώρο του δόθηκαν παραστάσεις στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Λόγου και Τέχνης του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας. Την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα συντάχθηκε μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου και τμήμα της υλοποιήθηκε το 1999–2003. Οι εργασίες ξανάρχισαν το 2018 από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Η εικόνα του φρουρίου σήμερα

Το φρούριο βρίσκεται μακριά από οικιστικά κέντρα. Περιβάλλεται από την ήρεμη λιμνοθάλασσα, τα ελώδη εδάφη και το χωρίς εξάρσεις αμώδες τοπίο του χερσαίου βραχίονα (ισθμού). Τα χαμηλά τείχη του είναι θεμελιωμένα στο επίπεδο της θάλασσας και εναρμονίζονται με το ήπιο ανάγλυφο της περιοχής. Πλησιάζοντας το, όμως, αποσαφηνίζεται η άριστη συνεργασία του ήρεμου φυσικού τοπίου με το είδος και το μέγεθος του οχυρωματικού έργου. Μπαίνοντας στον περιτειχισμένο χώρο γίνεται αντιληπτός ο στιβαρός φρουριακός χαρακτήρας του, που στο παρελθόν το είχε καταστήσει αμυντική μηχανή άξια να αντεπεξέλθει σε επίμονες πολιορκίες, όπως επανειλημμένα αποδείχθηκε από τα ιστορικά γεγονότα.

Το σχήμα του φρουρίου είναι ακανόνιστο επτάγωνο. Αποτελείται από τα καλά διατηρημένα τείχη που περικλείουν εκτεταμένο ερειπίωνα 36.000 τ.μ. Το επτάγωνο περιβάλλεται από πολύ σημαντικά αμυντικά έργα, όπως τάφρους, προτειχί-

σματα, αναλήμματα και εξωτερικά οχυρά ανατολικά και δυτικά, σε απόσταση 250–500 μ. από το κυρίως σώμα του. Τα προτειχίσματα και τα εξωτερικά αυτά οχυρά βρίσκονται σήμερα σε χέρια ιδιωτών με αλλοιωμένα τα οχυρωματικά χαρακτηριστικά τους και κάποια είναι αποδομημένα ή καλυμμένα από άμμο και ελώδη αποθέματα. Συνυπολογίζοντας τα εξωτερικά αμυντικά τμήματα, η συνολική έκταση της οχύρωσης της Αγίας Μαύρας φτάνει τα 126.000 τ.μ. Το ύψος των τειχών είναι 10 μ., με εξαίρεση το βορειοανατολικό τμήμα που φτάνει τα 12 μ., ενώ το ύψος των προτειχισμάτων δεν υπερβαίνει τα 4,50–5 μ. Τα διαφορετικά μήκη των ευθύγραμμων τμημάτων των πλευρών του φρουρίου (από 32 μέχρι 74 μ.) και η ποικιλία των διαστάσεων και των σχημάτων των προμαχώνων (κυλινδρικοί, ημικυλινδρικοί και τραπεζοειδείς), που βρίσκονται στις γωνίες του, επιτείνουν την ασυμμετρία του.

Το φρούριο εξυπηρετούσαν δύο κύριες πύλες, η ανατολική και η δυτική. Στην τάφρο της ανατολικής πύλης μπορεί κανείς ακόμα να διακρίνει τις λίθινες βάσεις γέφυρας που αποτελούσε για πολλούς αιώνες τμήμα του δρόμου από το νησί προς τη Στερεά Ελλάδα, μέσω του φρουρίου. Πέρα από αυτήν διακρίνονται τα ανατολικά προτειχίσματα σε σχήμα τριγωνικών εξωτερικών προμαχώνων (*fronte bastionato*). Προτειχίσματα κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά επί Τουρκοκρατίας. Το 1684 κατασκευάστηκαν νέα σε εφαρμογή της οχυρωματικής θεωρίας του Γάλλου στρατηγού, μαρκησιού Ντε Βωμπάν, και ανακατασκευάστηκαν στη σημερινή μορφή τους από τον προβλεπτή Α. Sagredo έπειτα από σεισμό το 1732. Αντίστοιχα προτειχίσματα και τάφρος υπήρχαν μέχρι το 1900 έξω από τη δυτική πύλη, εκεί από όπου σήμερα διέρχεται η διώρυγα Λευκάδας.

Το 1686 κατασκευάστηκε το νότιο προτείχιση (*rinelino*), στην ευθεία της ανατολικής πλευράς, με δύο κανονιστοιχίες που σκόπευαν η μία ανατολικά προς την Ακαρνανία και η άλλη δυτικά προς τη λιμνοθάλασσα και συνδέονται μεταξύ τους με απλό τοίχο. Με το έργο αυτό εντάχθηκε στην κύρια οχύρωση ο χαμηλός σχηματισμός στερεού εδάφους (νησίδα), που επί Τουρκοκρατίας ήταν χώρος ιερός,

12

Καμπαναριό στις επάλξεις.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

13

Η θολωτή στοά της ανατολικής πύλης. Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

14

Η ανατολική τάφρος. Διακρίνονται οι λίθινοι πεσοί της γέφυρας να εξέρχουν από την τάφρο.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

καθώς χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Στην Ενετοκρατία διατήρησε την ονομασία «rivelino del cimitero».

Τα ανατολικά και δυτικά τείχη έφεραν το κύριο βάρος της άμυνας, καθώς όλες οι επιθέσεις που δέχτηκε το φρούριο είχαν ως στόχο τις πλευρές που βλέπουν ανατολικά προς την Ακαρνανία και δυτικά προς τη Λευκάδα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι αντίστοιχες πλευρές έχουν διαμορφωθεί με ισχυρά τείχη. Το πλάτος τους είναι 20 μ. και περιέχουν ισόγειες εγκάρσιες στοές (gallerie) με κανονιοθυρίδες. Από αυτές μπορούσαν να σκοπεύουν από τα μισά του ύψους του τείχους, προστατεύοντας τα χαμηλότερα τμήματά του, την τάφρο και το απέναντι προτείχισμα. Το σχήμα, το μέγεθος και η θέση των στοών είχαν μελετηθεί από στρατιωτικούς μηχανικούς της Δημοκρατίας της Βενετίας, για την καλύτερη εξυπηρέτηση της άμυνας του φρουρίου. Στο επίπεδο που διαμορφώνεται πάνω από αυτές τις στοές σχηματίζεται ευρύχωρη πλατεία για τις υπαίθριες κανονιοστοιχίες, σε άμεση επικοινωνία με τον περίδρομο του τείχους.

Τα νοτιοδυτικά και νότια τείχη, προς τη λιμνοθάλασσα, έχουν πλάτος ως 10 μ. Κατά μήκος του νότιου τείχους και παράλληλα με αυτό υπήρχε στοά η οποία ανατινάχθηκε το 1888, ύστερα από έκρηξη αποθηκευμένων πυρομαχικών. Στα κατάλοιπά της αποκαλύφθηκαν παλαιότερες κατασκευαστικές φάσεις του φρουρίου, που είχαν επικαλυφθεί κατά την αλλεπάλληλη αύξηση του πάχους και του ύψους του τείχους.

Ο οχυρωμένος χώρος του φρουρίου διαρθρώνεται εσωτερικά σε δύο στάθμες με μεταξύ τους υψομετρική διαφορά 3 μ. Το υψηλότερο επίπεδο (ακρόπολη) έχει έκταση 5.000 τ.μ., χωρίς άλλα κτίσματα εκτός από τις στοές, που εντάσσονται στην οχύρωση, ενώ το χαμηλότερο επίπεδο καταλαμβάνουν θρησκευτικά κτίρια, μέγα-ρα διοίκησης, φυλακές, στρατώνες κ.λπ., που εξυπηρέτησαν τις διοικητικές και λειτουργικές ανάγκες των Ενετών και αργότερα των Άγγλων, αλλά σήμερα είναι γκρεμισμένα. Στον κεντρικό χώρο της περιτειχισμένης έκτασης, έχουν διασωθεί

σε μεγαλύτερο ύψος τα κατάλοιπα της καθολικής εκκλησίας του Παντοκράτορα (San Salvator), του παρακείμενου μοναστηριού των Δομηνικανών μοναχών, του μεγάρου του Προβλεπτή, του στρατιωτικού νοσοκομείου, της πυριτιδαποθήκης με τη μοναδική τετράριχτη στέγη του φρουρίου, και άλλων χώρων αποθηκευτικής και βοηθητικής χρήσης, οργανωμένων σε πολεοδομική ενότητα, απέναντι από τη δυτική είσοδο. Στην ίδια περιοχή διακρίνονται επίσης τα ερείπια τεσσάρων παραλληλόγραμμων κτισμάτων με ξυλόπικτο όροφο, λιθόκτιστο ισόγειο και πέτρινη εξωτερική σκάλα, που το 1843 κατασκευάστηκαν με αντισεισμικό τρόπο ως στρατώνες. Δυτικά, δίπλα στην είσοδο, υπάρχει το ισόγειο δώροφου κτιρίου φυλακών (εν μέρει ανακατασκευασμένο). Σε χειρότερη κατάσταση βρίσκονται στα νότια και νοτιοδυτικά τα ερείπια άλλων κτισμάτων που καταστράφηκαν το 1888. Αυτά τα κτίρια σημειώνονται στα σχέδια των βρετανικών στρατιωτικών αρχείων (Public Record Office), που είναι και τα τελευταία σχέδια στρατιωτικών μηχανικών για το φρούριο.

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τειχών και των κτισμάτων του φρουρίου είναι ντόπιος ασβεστόλιθος, ψαμμόλιθος από την περιοχή της Γύρας (ισθμός), μεγάλοι λαξευμένοι λίθοι από ερείπια κτιρίων της αρχαίας Λευκάδας και της Νηρίκου, πλάκες από τους Παζούς για τα πλακόστρωτα που διαμορφώθηκαν κατά την Αγγλική περίοδο και λιθόπλακες μεγάλων διαστάσεων για την επιστροφή των περιδρόμων στη στάθμη των κανονιών. Βοτσαλωτά δάπεδα κάλυπταν αρκετούς δημόσιους χώρους, όπως στη δυτική είσοδο και το χώρο γύρω από τους αγγλικούς στρατώνες. Αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση των κεκλιμένων επιπέδων, που χρησιμοποιούνταν για την κύλιση των υλικών πολέμου μέχρι το επίπεδο των κανονιοστοιχίων.

Κάθε επιμέρους τμήμα του φρουρίου κατασκευάστηκε με εξαιρετική τέχνη και τεχνική για την καλύτερη αντοχή του στις επιθέσεις: η κλίση της εξωτερικής όψης του τείχους εξοστράκιζε τα βλήματα και άμβλυνη τη δύναμη κρούσης τους, μειώνοντας έτσι τη βλάβη στο τείχος. Επίσης, η ελαστικότητα του ειδικής σύνθεσης κονιάματος του τείχους απορροφούσε τους κραδασμούς των βολών, περιορίζοντας την καταστροφή. Το στηθαίο (parapetto) στη στέψη των τειχών, πάνω από το πόδιο (cordone), περιέβαλλε το φρούριο και προστάτευε τους φρουρούς που κινούνταν κατά μήκος του περιδρόμου. Τα λιγοστά ανοίγματα (με υπέρθυρο σε σχήμα χαμπλωμένου τόξου) των κλειστών πυροβολείων και οι πύλες είναι τα μόνα κενά των όψεων του φρουρίου. Μια τοιχοποιία από λαξευμένους μεγάλους και σκληρούς ασβεστόλιθους υπερέχει κατά 10–50 εκ. από τη στάθμη της θάλασσας και αποτελεί το θεμέλιο του τείχους. Έτσι δημιουργήθηκε μια ενιαία και σταθερή βάση της οχύρωσης στο ελώδες έδαφος της λιμνοθάλασσας, που ταυτόχρονα την προστάτευε από τον κυματισμό του Ιονίου πελάγους.

Τα τείχη του φρουρίου έχουν διατηρηθεί όπως διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο 1719–1725, μετά τις ριζικές τροποποιήσεις που επέβαλε ο στρατηγός Johann Matthias von Schulenburg. Οι στρατιωτικοί μηχανικοί μελέτησαν και επέβλεψαν τις βελτιώσεις του οχυρωματικού συστήματος της Αγίας Μαύρας και προσπάθησαν να προσαρμόσουν, με ελάχιστο κόστος, τις θεωρητικές κατευθύνσεις της προμαχωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής στις συγκεκριμένες συνθήκες. Στην Ευρώπη Ιταλοί, Γερμανοί, Γάλλοι και Ολλανδοί μηχανικοί είχαν ήδη εφαρμόσει ολοκληρωμένες τις θεωρίες αυτές σε μεσαιωνικές οχυρώσεις των κυριότερων αστικών κέντρων, μεταμορφώνοντάς τες σε πολύπλοκα προμαχωνικά οχυρωματικά συστήματα.

Όμως, στα μέσα του 18ου αιώνα νέες τεχνικές πολέμου είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται στην Ευρώπη και οι στρατιωτικοί μηχανικοί βρίσκονταν ήδη σε αναζήτηση μεθόδων για να ελαχιστοποιήσουν τον κίνδυνο στις πολιορκούμενες περιοχές. Η μακροχρόνια πολεμική αντιπαλότητα μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Γαλλίας, κατά κύριο λόγο, πυροδότησε μια νέα εποχή αμυντικής οργάνωσης σε μέτωπα κατά μήκος των συνόρων. Έτσι δημιουργήθηκε η αγγλική σχολή με παράκτια οχυρά

15

Στοά εγκάρσια στο ανατολικό τείχος.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

16

Η είσοδος της τυφλής στοάς,
εγκάρσια στο βορειοδυτικό τείχος,
στη θέση όπου κατέληγε
ο κεντρικός δρόμος
του οχυρωμένου οικισμού
πριν από το 1719.
Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

15

(Martello Towers) και στρατιωτικά κανάλια (Royal Military Canal), καθώς και η αντίπαλη σχολή του Λαζάρ Καρνό, στρατηγού στο στρατό του Ναπολέοντα, με την κατασκευή οχυρωμένων πυροβολείων σε κανονικές αποστάσεις γύρω από τα αστικά κέντρα (*linea trinceata*). Τα συστήματα αυτά εφαρμόστηκαν εν μέρει και στον πορθμό της Λευκάδας κατά τον πόλεμο εναντίον του Αλή πασά το 1807, με τη διασκευή των παλαιών οχυρών του πορθμού.

Συμπερασματικά αντιλαμβανόμαστε ότι η επιλογή της γεωγραφικής θέσης του φρουρίου στο στρατηγικό σημείο συνάντησης των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων του κεντρικού Ιονίου καθόρισε τη λειτουργία του ταυτόχρονα ως φραγμού

16

και ως διόδου. Αυτή η ιδιότητά του, καθώς και η σχέση του με το χαμηλό ελώδες τοπίο που το περιβάλλει, το καθιστά ένα από τα σημαντικότερα φρούρια του ελληνικού χώρου, που θεμελίωσε την άμυνά του στο υγρό στοιχείο. Η ιδιαιτερότητά του αυτή συνέβαλε αποφασιστικά στη δυναμική παρουσία του στα σύνορα των Αυτοκρατοριών, κατ' αναλογία με αντίστοιχα φρούρια σε υδάτινο περιβάλλον της Αγγλίας και των Κάτω Χωρών.

Η φυσιογνωμία του φρουρίου έχει προέλθει ως καταστάλαγμα των αλληπάλλων πολιτισμικών επιρροών και των συχνών καταστροφών και μεταβολών που σημειώθηκαν στο διάστημα των επτά αιώνων λειτουργίας του. Στο διάστημα αυτό οι τεχνικές πολέμου και ο σχεδιασμός άμυνας των παραμεθόριων περιοχών και των οχυρωματικών εγκαταστάσεων αναθεωρήθηκαν πολλές φορές. Για λόγους οικονομίας χρόνου και χρημάτων η προσαρμογή των αμυντικών συστημάτων στις

17

Το εσωτερικό του φρουρίου από δυτικά. Διακρίνονται τα κτίρια του στρατιωτικού νοσοκομείου. Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

18

Κλειστό πυροβολείο του νοτιοανατολικού προμαχώνα. Σήμερα φιλοξενεί το ναό της Αγίας Μαύρας. Φωτ.: Πέτρος Μαλλιωτάκης.

καινούργιες μεθόδους και τεχνικές γίνονταν αποσπασματικά, κυρίως στις πλευρές εκείνες που θα ήταν περισσότερο εκτεθειμένες στην αναμενόμενη επίθεση. Κάθε φορά δηλαδή οι βελτιώσεις γίνονταν με γνώμονα τις στρατιωτικές δεξιότητες των κατόχων του, την οικονομική τους κατάσταση, τον διαθέσιμο χρόνο μέχρι την επικείμενη επίθεση.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι το φρούριο της Αγίας Μαύρας είναι σπάνιο παράδειγμα παράκτιου–πεδινού οχυρωματικού έργου, που διατήρησε την αμυντική λειτουργία του αδιαλείπτως από την ίδρυσή του στις αρχές του 14ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Αρχικά κατασκευάστηκε ο μεσαιωνικός πυρήνας του, που στη συνέχεια αποτέλεσε την ακρόπολη του οχυρωμένου οικισμού. Στην περίοδο των πειραματισμών της οχυρωματικής τέχνης για την προσαρμογή της άμυνας στον πόλεμο με πυροβόλα όπλα (15ος και 16ος αι.) το φρούριο βελτιώθηκε με την προσθήκη νέου εξωτερικού τείχους και κυλινδρικών προμαχώνων. Στους επόμενους δύο αιώνες (17ο και 18ο αι.) οι οχυρώσεις προσαρμόστηκαν ξανά ακολουθώντας τους νέους κανόνες των ευρωπαϊκών προμαχωνικών οχυρώσεων μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, όταν αφοπλίστηκε. Στο διάστημα της εξέλιξής του αφομοίωσε αμυντικά πρότυπα διαφορετικών πολιτισμών και αμυντικής τακτικής, καθώς βρισκόταν σε συνεχή ανακατασκευή εξαιτίας της αλλαγής των κατόχων του και των βλαβών του από βομβαρδισμούς και από ισχυρούς σεισμούς. Έτσι δημιουργήθηκε ένα ιδιόμορφο αφήγημα οχυρωματικής και οικοδομικής ιστορίας, πολλά από τα κεφάλαια του οποίου δυστυχώς δεν έχουν καταγραφεί, καθώς στοιχεία τεκμηρίωσής τους διατηρούνται ακόμα στο έδαφος και στα τείχη, περιμένοντας υπομονετικά την αναγνώριση και την αξιολόγησή τους.

Η αποδυνάμωση της σχέσης μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος και του οχυρωματικού έργου — που συντελείται βαθμιαία τις τελευταίες δεκαετίες με την καταπάτηση των ανατολικών προτειχισμάτων από ιδιώτες, τη στέρψη διεξόδου της ιστορικής πορείας του δημόσιου δρόμου προς τα ανατολικά, την αλλοίωση του αδόμητου χαρακτήρα του περιβάλλοντός του κ.ά. — επιφέρει τη σταδιακή απώλεια όλων εκείνων των γενεσιουργών παραγόντων του μνημείου και τελικά την οριστική απώλεια τμημάτων της ιστορίας του. Επιπλέον είναι σημαντικό να απελευθερωθεί το φρούριο από το πλαίσιο της τετριμμένης έννοιας της «αξιοποίησης», που το αποξενώνει από τα στοιχεία της τεκμηρίωσής του, αλλά και από την προχειρότητα που το περιβάλλει και σιγά σιγά το αλλοιώνει.

Βιβλιογραφία

- Γιαννόπουλος Ι., «Ο Εβλιά Τσελεπή εις την Λευκάδα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τόμ. 2, Αθήνα 1972, σ. 377–393.
- Dörpfeld W., «Ομηρική Λευκάδα», μτφρ. Β. Φραγκούλη, *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τόμ. 2, Αθήνα 1972.
- Κολοβός Η. (επιμ.), *Οθωμανικές πηγές για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας*, Ηράκλειο 2013.
- Κούκης Γ., *Γεωλογική έρευνα εδάφους θεμελίωσης του φρουρίου Αγίας Μαύρας*, Πάτρα 1997.
- Λαμπρινού Μ., «Οι Αλυκές της Λευκάδας», *Αρχαιολογία* 49 (1993), σ. 61–65.
- Λαμπρινού Μ., «Οχυρωματική και κοινωφελής δραστηριότητα στο στενό της Λευκάδας από το 14ο μέχρι το 19ο αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου «Τοπική παράδοση και πολιτισμικός τουρισμός»*, Αθήνα 1997.
- Λαμπρινού Μ., «Το Κάστρο της Λευκάδας», αδημ. διδ. διατρ., Αθήνα 2009.
- Μαχαιράς Κ., *Το Κάστρο της Λευκάδας*, Αθήνα 1953.
- Μοσχονάς Ν. Γ., «Χειρόγραφος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού του 18ου αιώνα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23 (1980).
- Nicol D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1990.
- Ροντογιάννης Π., *Ιστορία της νήσου Λευκάδας*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1990.
- Sanudo M., *Diarii*, τόμ. IV, 1501–1503.